

Психологічні науки

УДК 159.955.4

Сергеєнкова Оксана Павлівна

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної, вікової та педагогічної психології
Київський університет імені Бориса Грінченка

Сергеенкова Оксана Павловна

доктор психологических наук, профессор,
заведующий кафедрой общей, возрастной и педагогической психологии
Киевский университет имени Бориса Гринченко

Serhieienkova Oksana

Doctor of Psychology, Professor
Head of Department of General, Age and Pedagogical Psychology
Boris Grinchenko Kyiv University

РЕФЛЕКСІЯ ЯК МЕХАНІЗМ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ

РЕФЛЕКСИЯ КАК МЕХАНИЗМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ САМОРЕАЛИЗАЦИИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВЫСШЕЙ ШКОЛИ

REFLECTION AS MECHANISM OF LECTURER'S PROFESSIONAL SELF-REALIZATION

Анотація. В роботі проаналізовано проблему застосування рефлексії викладачем вищої школи як механізму його професійної самореалізації. Розкрито функції, різновиди й етапи розвитку рефлексії викладача. Доведено, що продуктивне використання рефлексії викладачем-початківцем сприяє його успішній професійній адаптації. Встановлено, що розвинена рефлексивність викладача є платформою його професійної самореалізації.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивність, рефлексивна культура, викладач вищої школи, професійна адаптація, професійна самореалізація.

Аннотация. В работе проанализирована проблема использования рефлексии преподавателя высшей школы как механизма его профессиональной самореализации. Раскрыты функции, виды и этапы развития рефлексии преподавателя. Доказано, что продуктивное использование рефлексии начинающим преподавателем способствует его успешной профессиональной самореализации. Установлено, что развитая рефлексивность преподавателя есть платформой его профессиональной самореализации.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивность, рефлексивная культура, преподаватель высшей школы, профессиональная адаптация, профессиональная самореализация.

Summary. The problem of using the lecturer's reflection as a mechanism of his professional self-realization was analyzed. The functions, kinds and stages of the lecturer's reflection development are revealed. It was proved, that lecturer's productive reflection provides his successful professional adaptation. The developed lecturer's reflexivity is a platform of his professional self-realization.

Key words: reflection, reflexivity, reflexive culture, lecturer, professional adaptation, professional self-realization.

Вдосконалення якості надання освітніх послуг у вищій школі потребує збагачення професіоналізму викладачів, розвитку їх особистісних якостей і властивостей, зокрема суб'єктності, гнучкості, рефлексивності та мобільності. В основі цих потреб лежить специфіка фахової діяльності педагога вищої школи: висока автономність, що передбачає напруженої розумової праці, підвищена професійна відповідальність, інтеграція функцій педагога, дослідника та менеджера, усвідомлена необхідність у

неперервному саморозвитку у науковому та методичному аспектах, залежність ефективності праці від взаємодії викладача і студентів. Така багатогранність фахової діяльності викладача зумовлює складність професійної адаптації педагога-початківця та його подальшої професійної самореалізації. Для забезпечення успішності цих процесів потрібна рефлексивність як розвинена особистісна якість викладача. Відповідно, проблема функціонування та розвитку рефлексії педагога вищої школи має важливе значення у контексті його професійної самореалізації.

Проблеми рефлексії та рефлексивності як виявів психічної активності особистості потрапили у фокус наукових розвідок ряду зарубіжних і вітчизняних психологів, а саме Я. М. Бугерка, С. В. Волканевського, О. К. Дусавицького, Є. В. Заїки, О. І. Зимовіна, Д. О. Леонтьєва, А. В. Карпова, Н. В. Кузьміної, С. Д. Максименка, В. В. Рибалки, С. Л. Рубіншейна, І. М. Семенова, Ю. В. Синягіна, С. Ю. Степанова, А. В. Фурмана, В. Д. Шадрікова, Г. П. Щедровицького та ін. Водночас потребують подальшої розробки та поглиблення питання психологічних аспектів функціонування рефлексії викладача, що і стало предметом нашого дослідження.

Метою роботи є аналіз проблеми застосування рефлексії викладачем вищої школи як механізму його професійної самореалізації.

У широкому науковому розумінні рефлексію слід тлумачити як здатність людини до самоаналізу, осмисленню своїх предметно-соціальних відносин з оточуючим світом. Рефлексія є необхідною складовою розвиненого інтелекту особистості та тісно корелює з її самосвідомістю [1, с. 18]. Активне використання суб'єктом рефлексії як самостійного психічного акту забезпечує формування рефлексивності як стійкої психічної якості. Вітчизняні дослідники Є. В. Заїка та О. І. Зимовін наголошують, що рефлексія – окремий акт психічної діяльності, що

спрямовується особою на себе, а рефлексивність – загальна здатність особистості якісно здійснювати акти рефлексії [3, с. 95].

Рефлексивність як особистісна якість визначається її рефлексивною компетентністю та культурою. Рефлексивна компетентність постає як володіння особистістю знаннями та вміннями аналізувати, осмислювати та оцінювати ефективність власних психічних проявів. В свою чергу, рефлексивна культура особистості, як слушно вказує О.С. Анісімов, є системою способів організації рефлексії, збудованою на основі ціннісних і інтелектуальних критеріїв [2, с. 263].

Безперечним є факт рефлексивного характеру педагогічної діяльності. Він виявляється через забезпечення зворотного зв'язку професійної діяльності викладача, причому як зовнішнього характеру – шляхом аналізу успішності взаємодії зі студентами, так і внутрішньої локалізації – осмислення власної ефективності як суб'єкта педагогічного діалогу. При цьому саме викладач фігурує організатором педагогічної взаємодії зі студентом, а також модератором його професійного становлення на етапі фахового навчання. В процесі педагогічної рефлексії викладач ідентифікує себе у певних навчально-виховних ситуаціях, у змісті педагогічного впливу, використанні певних педагогічних технологій тощо, і таким чином встановлює ефективність власної фахової діяльності.

Рефлексія викладача у процесі його фахової діяльності має поліфункціональний характер. До базових функцій рефлексії в педагогічному процесі С.С. Кашлев відносить діагностичну, проєктивну, організаторську, смислотворчу, комунікативну, мотиваційну та коригувальну [4, с. 76]. У роботі педагога вищої школи діагностична функція проявляється через виявлення ефективності взаємодії зі студентом зокрема та успішності професійної діяльності загалом. Проєктивна функція охоплює моделювання та планування фахової діяльності, цілей і перспектив власного професійного саморозвитку. Організаторська функція

реалізується шляхом виявлення способів і засобів організації продуктивної діяльності та взаємодії. Мотиваційна функція у поєднанні з смислотворчою передбачає формування у свідомості учасників педагогічного процесу сенсу та цільових настанов їх діяльності. Коригувальна функція постає як спонукання учасників педагогічної взаємодії до коригування своєї діяльності та взаємодії.

Рефлексивність постає багатогранним психічним феноменом, що розповсюджується й на різні аспекти професійної діяльності викладача. Науковці І. М. Семенов і С. Ю. Степанов, в залежності від того, яка саме предметна діяльність рефлексується і перетворюється людиною, виокремлюють такі типи рефлексії, як інтелектуальна, особистісна, комунікативна, кооперативна [6]. Всі ці різновиди є актуальними для професійної діяльності педагога вищої школи.

Базовим видом рефлексії, який стає підґрунтям професійної адаптації викладача-початківця, є особистісна. Цей вид рефлексії спрямований на пізнання себе, диференціацію своїх психосоматичних проявів, а також інтеграцію «Я» в індивідуальну цілісність. Оскільки особистість викладача є провідним знаряддям його професійної діяльності, то особистісна рефлексія забезпечує збагачення самосвідомості, розширення уявлень про індивідуальний потенціал і можливості професійної самореалізації, уможливорює здатність самостійні приймати вагомі рішення та нести за них відповідальність. Особистісна рефлексія стає механізмом відшліфовування професійної ідентичності та Я-концепції викладача.

Знаряддям роботи та подальшого розвитку професійного мислення викладача є інтелектуальна рефлексія як здатність інтроспективно відстежувати хід своєї розумової діяльності. Цей різновид рефлексії педагога вищої школи одночасно охоплює методичний і науковий аспекти його фахової діяльності. У педагогічній діяльності викладача інтелектуальна рефлексія забезпечує застосування таких прикладних

компетентностей, як здатність виокремлювати й аналізувати проблемну педагогічну ситуацію і, водночас, спроможність розробляти власні дії для вирішення цієї проблеми. Також розвинена інтелектуальна рефлексія викладача стає підґрунтям для застосування професійної інтуїції у роботі зі студентами, а також знаряддям фахового саморозвитку та самоосвіти. У контексті реалізації наукової діяльності інтелектуальна рефлексія викладача забезпечує самоаналіз його дослідницьких здобутків і перспектив.

Під час взаємодії викладача зі студентами інтенсифікується його комунікативна рефлексія. Комунікативний аспект рефлексії передбачає відображення однією людиною внутрішнього світу іншої. Досвід комунікативної рефлексії студентів-психологів під час фахового навчання постає ресурсом для їх майбутньої професійної діяльності. Водночас комунікативна рефлексія виконує проєктивну функцію, забезпечуючи усвідомлення педагогом вищої школи того, як він сприймається партнерами по професійній взаємодії – студентами, колегами та адміністрацією, що стає маркером успішності його самопрезентації.

Чітку фахову спрямованість має кооперативний різновид рефлексії, що тлумачиться як вихід суб'єкта із процесу спільної діяльності у зовнішню стосовно неї позицію задля аналізу її процесуальних і результативних особливостей. Компетентність викладача у сфері кооперативної рефлексії дозволяє йому більш ефективно проєктувати процес консультативної взаємодії зі студентами, колегами з урахуванням координації дій та кооперації зусиль, спрямованих на конструктивне вирішення навчально-виховних і науково-дослідних завдань.

Зважаючи на специфіку професійної діяльності викладача, можна говорити й про функціонування аксіологічного різновиду рефлексії, який концентрується на осмисленні сенсу професійної діяльності, її провідних цінностей і пріоритетів. Для педагога вищої школи, що розпочинає свою

фахову діяльність, цей різновид рефлексії концентрується на усвідомленні її мотивів та аналізі змісту професійної спрямованості. Розвинена аксіологічна рефлексія стає знаряддям конструктивного переживання й успішного вирішення криз фахової діяльності і базою для виявів його професійної етики та толерантності. Також саме цей різновид рефлексії уможливорює превенцію професійних деформацій і деструкцій викладача.

Професійна діяльність викладача вищої школи супроводжується динамікою його рефлексії, пропедевтичний етап чого розгортається ще під час фахового навчання. Відповідно, підґрунтям формування рефлексивності майбутнього викладача стає його фахове навчання. Як зазначає О.А. Столярчук, формування рефлексивності як стійкої особистісної якості має поетапний характер, що передбачає накопичення рефлексивної компетентності, на підґрунті якої формується рефлексивна позиція (стійкий самоаналіз зовнішніх і внутрішніх психічних проявів), яка, в свою чергу, активізує становлення рефлексивної культури (готовності та здатності переосмислювати та реконструювати особистий досвід і гнучко впроваджувати його у діяльність) [7].

Первинна професійна ідентичність як особистісне новоутворення випускника вищого магістратури чи аспірантури стає полігоном для реалізації засад рефлексивної компетентності та культури, сформованих під час фахового навчання. У процесі професійної адаптації викладач-початківець активно застосовує рефлексію як механізм осмислення своїх фахових досягнень та невдач, оцінює задіяність свого потенціалу. Під час переживання нормативної кризи професійних експектацій викладачем-початківцем його рефлексія створює вектор стратегії переживання цієї кризи. Так, акцентування уваги молодим викладачем лише на проблемних чи й відверто негативних аспектах його фахової діяльності при одночасному ігноруванні досягнень формує деструктивну стратегію переживання кризи. Натомість, критичний огляд як переваг, так і недоліків

професійної адаптації з окресленням шляхів подолання цих недоліків свідчать про конструктивну стратегію. Подібні тенденції характерні й для подальшого переживання викладачем криз його фахового розвитку.

Процес професійної адаптації викладача-початківця є площиною реалізації його рефлексивної культури, під впливом чого активізуються мало не всі складові професіоналізму його особистості та діяльності. Як слушно зазначає вітчизняний науковець К.М. Павелків, сформованість рефлексивної культури визначається стійкою професійною мотивацією, впевненістю у власних силах та адекватною самооцінкою, високим рівнем суб'єктивного контролю, виявом особистої відповідальності за себе та інших, прагненням до досягнень у різних видах діяльності; узагальненістю та системністю теоретичних знань, здатністю до постійного аналізу й оцінки професійної діяльності та самого себе як її суб'єкта; високим рівнем сформованості рефлексивних педагогічних умінь, креативністю та здатністю до активного саморозвитку [5, с. 9].

Подальша фахова діяльність викладача сприяє кристалізації його рефлексивної культури. Формування базової професійної майстерності викладача створює можливості для переключення його уваги від прикладних методичних аспектів професійної діяльності (на кшталт правильного укладання, викладу та перевірки засвоєння студентами навчального матеріалу) до сенсотворчих. Викладач аналізує успішність власної фахової діяльності з точки зору успішності його сприяння професійному становленню студентів у педагогічному контексті, а також реалізованість свого дослідницько-інноваційного потенціалу у науковому контексті. Рефлексивність стає професійно значущою якістю педагога вищої школи, а рефлексія – механізмом його професійної самореалізації.

В процесі рефлексії викладачем власних професій досягнень утверджується почуття самоцінності, що, в свою чергу, стає платформою для саморозвитку, саморозкриття, продуктивного використання

індивідуального потенціалу. По мірі зростання професійного стажу та збагачення досвіду викладача його рефлексія спрямовується на переосмислення індивідуальних особливостей і перспектив подальшої фахової самореалізації, зокрема віку, стану здоров'я, когнітивної складності в оцінюванні професійних цілей і цінностей, труднощів професійної самореалізації. На цьому етапі викладач може сфокусувати рефлексію й на зовнішньому маркері успішності професійної самореалізації – кар'єрному зростанні. Розвинена рефлексивність викладача-професіонала стає стимулом для подолання ним суперечності між прагненнями та досягненнями професійної діяльності.

Отже, рефлексію педагога вищої школи доречно розглядати через призму багатогранності та поліфункціональності проявів. Пронизуючи практично всі аспекти професійної діяльності викладача, рефлексія набуває інтегрального змісту, трансформується у рефлексивність як вагому професійно значущу якість особистості. Продуктивне використання рефлексії викладачем-початківцем сприяє його успішній професійній адаптації. Розвинена рефлексивність викладача є платформою його професійної самореалізації та запорукою конструктивного переживання криз фахового розвитку.

Перспективами подальших наукових розвідок постає вивчення зв'язку рефлексивності педагога вищої школи з його схильністю до професійного вигорання та інших фахових деформацій.

Література

1. Бизяева А. А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия / А. А. Бизяева. – Псков: ПГПИ им. С. М. Кирова, 2004. – 216 с.
2. Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала / А. А. Деркач. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭКС», 2004. – 752 с.
3. Заїка Є. Рефлексивність особистості як предмет психологічного пізнання / Є. В. Заїка, О. І. Зимовін // Психологія і суспільство. – 2014. – № 2. – С. 90-97.
4. Кашлев С.С. Интерактивные методы обучения педагогике / С.С. Кашлев. – Минск: Вышэйшая школа, 2004. – 176 с.
5. Павелків К.М. Формування рефлексивної культури у процесі професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів-філологів: автореф. дис. ...канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / К.М. Павелків. – Одеса, 2011. – 22 с.
6. Семенов И. Н. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвития личности / И. Н. Семенов, С. Ю. Степанов // Вопросы психологии. – 1983. – №2. – С. 35-42.
7. Столярчук О.А. Роль рефлексивної культури у формуванні професійного універсуму майбутнього фахівця / О.А. Столярчук // Психологія та педагогіка: методика та проблеми практичного застосування: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 25-26 грудня 2015 року). – Львів: «Львівська педагогічна спільнота», 2015. – С. 58-59.